

ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_2_80

МУСТАФА ШОҚАЙ ТӘУЕЛСІЗ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ТУРАЛЫ**Бәкір Әбдіжәлел Қошқарұлы¹, Тайман Сағат Тамшыбайұлы^{1*}**¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қызылорда, Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: abdzihalel_bakir@mail.ru (Бәкір), st-1968@mail.ru (Тайман)

Түйіндеме. Алаш қозғалысының жетекшілерінің басты мұраты тәуелсіз ұлттық мемлекет құру болатын. Алайда олар тәуелсіздік идеясына төте жолмен келе алмады. Ресей империясының ашық қарсылығына душар болуды есепке ала отырып, олар автономиямен шектелді. Осылай қазақ даласында Алашорда автономиясы құрылған еді. Ал Түркістан Мұқтариятын жариялау кезінде түркістандық ұлтшыл қайраткерлер азаттық нысанын айқындауда автономия ма, жоқ тәуелсіздік пе дегенекі түрлі көзқараста болды. Тәуелсіздік жариялаудың соны неге апаратынын жақсы білген Мұстафа Шоқай бас болған топ азаттықтың баламасы автономиямен шектелуді ұсынды да, ал мемлекеттіліктің соңғы нысанын шешуді алдағы Түркістан құрылтай жиналысының еншісіне қалдырды. Кеңес үкіметі мұның өзін де көп көріп, орнағанына екі ай және төрт күн болғанда Түркістан Мұқтариятын құлатып, оның орталығы Қоқан қаласын күлге айналдырды. Мұстафа Шоқай шетелге кетуге мәжбүр болды. Еуропада азаттық күресін қайта қарап, ол бұрынғы «Автономияны» «Тәуелсіздікпен» ауыстырды. Ал тәуелсіздіктің де түпкі мұраты ұлттық мемлекеттілікті құру болатын. Бұл күрделі тарихи һәм саяси мәселелер Мұстафа Шоқай еңбектерінен жүйелі орын тапты. Сол себепті осы аса маңызды идеялармен ойларды жан-жақты зерделеу, олардың мәні мен мазмұнын толық ашуға ұмтылу біздің мақаламыздың негізгі тақырыбы болып отыр.

Кілт сөздер: Азаттық, халық көтерілісі, ұлт-азаттық қозғалыс, автономия, тәуелсіздік, ұлттық рух, ұлттық мемлекет.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР09259892 жоба аясында дайындалды.

МРНТИ 03.20

МУСТАФА ШОҚАЙ О НЕЗАВИСИМОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ГОСУДАРСТВЕ**Бәкір Абдижәлел Қошқарұлы¹, Тайман Сағат Тамшыбайұлы^{1*}**¹Қызылординский университет имени Корқыт Ата. Казахстан, г. Кызылорда

*Автор-корреспондент

E-mail: abdzihalel_bakir@mail.ru (Бәкір), st-1968@mail.ru (Тайман)

Аннотация. Главной задачей руководителей Алашского движения было установление независимого национального государства. Однако они не смогли прийти к этой идее прямым путем. Они, учитывая тогдашнее положение своих стран в условиях Российской империи, ограничились автономией. Так в казахской степи образована автономия Алашорды. А при определении формы свободы Туркестанского Муктарията национальные политические деятели придерживались двух вариантов. Одни высказывались за независимость государства, другие поддерживали автономию. Мустафа Шоқай во главе вторых ограничивались автономией, так как они хорошо

знали последствие первого варианта, находясь в составе Российской империи. Поэтому последнее решение о форме государственности оставили на рассмотрение Туркестанского учредительного собрания. Как известно, Туркестанский Муктариат существовал всего-навсего два месяца и четыре дня. Советская власть считала и это лишней, силой распустила Муктариат, а город Коканд превратила в пепел. Мустафе Шокай пришлось уехать за границу. Находясь в Европе ему пришлось пересмотреть освободительную борьбу, заменить «Автономию» «Независимостью». И это особо важное понятие стало знаменем борьбы за независимое национальное государство, что нашло системное отражение в произведениях Мустафы Шокай. И наше стремление к всестороннему изучению и разъяснению сути и содержание этих особо важных идеалов и выводов стала главной темой вносимой статьи.

Ключевые слова: Свобода, народное восстание, национально-освободительное движение, автономия, независимость, национальный дух, национальное государство.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP09259892 МОН РК

IRSTI 03.20

MUSTAFA SHOKAI ABOUT THE INDEPENDENT NATIONAL STATE

Bakir Abdizhalel¹, Taiman Sagat¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

*Korresponding autor

E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru (Bakir), st-1968@mail.ru (Taiman)

Abstract. The main task of the leaders of the Alash movement was the establishment of an independent national state. However, they could not come to this idea right away. They limited themselves to autonomy taking into account the position of their countries in the conditions of the Russian Empire. This is how the autonomy of Alashorda was formed in the Kazakh steppe. National politicians adhered to two options while determining the form of the Turkestan Mukhtariyat freedom. Some spoke out for the independence of the state, while others supported autonomy. Mustafa Shokai, at the head of the second, limited themselves to autonomy, since they knew well the consequences of the first option, being part of the Russian Empire. Therefore, the last decision on the form of statehood was left for consideration by the Turkestan Constituent Assembly. As you know, Turkestan Mukhtariyat existed for only two months and four days. The Soviet government considered it unnecessary, dismissed Mukhtariyat by force, and turned the city of Kokand to ashes. Mustafa Shokai had to go abroad. Being in Europe, he had to reconsider the liberation struggle, to replace “Autonomy” with “Independence”. This especially important concept became the banner of the struggle for an independent national state, which was systematically reflected in the works of Mustafa Shokai. The authors striving for a comprehensive study and clarification of the essence and content of these especially important ideals and conclusions has become the main topic of this article.

Key words: Freedom, popular uprising, national liberation movement, autonomy, independence, national spirit, nation state.

The article was carried out within the framework of the project № AP09259892 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Кіріспе. Ежелден Ұлы даланы мекен еткен, еркін өмір үшін көршілерімен бірде шабысып, бірде табысып келген қазақ елі патшалық Ресейдің отарына толықтай көшті де, тәуелсіздігінен біржола айрылды. Содан отарлық өктем езгі мен өзгеше озбырлыққа төзбей, қандарын төгіп, жандарын қиған Сырым Датов, Исатай мен Махамбет, Жанқожа, Есет, Кенесары және басқа да сансыз батырлар бастаған көтерілістер Атырауды, Арқаны, Сыр бойын, бүкіл қазақ елін тұтас қамтыды. Алайда көтерілістердің тікелей ұранымен мазмұны «Азаттық» болғанымен, сол кездердегі қоғам дамуының үдерісіне сәйкес түпкі мақсаттары айқындала қойған жоқ болатын.

Отарлық жағдайды Алаштың алдыңғы толқын ардақтылары да жақсы білді. Туған халқын берісі Ресейдің, арысы Еуропаның озат мәдениетіне үндеген тұңғыш ағартушы, ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов «Сот реформасы жайындағы жазбасында»: «Халықтың қалыптасу түрде өсуі үшін ол дамудың қандай деңгейінде тұрса да: өзіндік дамуы, өзін-өзі қорғауы, өзін-өзі басқаруы және өзіндік соты болуы қажет» деп жазды (Уәлиханов, 2010:95). Осы бір сөйлем, шындығына келгенде, тәуелсіздіктің тамаша формуласы еді. Кәсіби атақты педагог, саяси сергек Ыбырай Алтынсарин «Оренбург листогінде» басылған мақаласында қазақ еліне орыс селендерін әкеліп орнатпақ болған пікірлерге қарсы екенін былайша білдіріп еді: «Бұл пікір, меніңше, ешбір ақылға сыймайтын нәрсе сияқты. Егер істі дұрыс жүргізе білмесе, онда айттым да қойдым, қазақтар, - келешегі жақсы деп үміт етіп отырған осы халық, - тез құрып кетеді, содан кейін бұл істі ешқандай түзете алмайсын» (Алтынсарин, 1991:179). Бұдан өз заманының озық ойлы тұлғасының күдігінің қаншалықты негізділігін, сөз иесінің соншалықты көрегендігін қазір еліміз тәуелсіздік алғанда ғана айқын байқап отырмыз. Ұлы Абай өзінің «Жиырма бесінші сөзінде» «орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор» дей отырып, орыстың тілін, оқуын, ғылымын білгенде оның «зарарынан қашық болуды» да естен шығармауды ескерткен болатын (Құнанбаев, 1961:458). Осы үш ғана сөзге қазіргі өміріміздің барлық дерлік саласынан толып жатқан мысалдар келтіруге болады. Алайда заманның кенже келе жатқанынан алдыңғы толқын ардақтылар да отарлық қанауға қарсы ғасырлар жалғасқан күресте азаттыққа жетудің амалдары мен тәсілдерін, түпкі мақсатын айқындай алған жоқ. Мұны 1905-1907 жылдарғы революциядан бастау алатын Алаш қозғалысы ғана ашып берді. Алаш саяси демократиялық партия бағдарламасының жобасында атап көрсетілгендей, «іргесі бөлек, ынтымағы бір», «әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүретін» ұлттық Алашорда автономиясы мен Түркістан Мұқтарияты құрылған болатын (Шоқай, 2012:133). Алайда кеңестік саяси жүйе өз территориясында құрылған өзін-өзі басқаруға ұмтылған бұл мемлекеттік құрылымдарды асыл армандарына жеткізбеді.

Материалдар мен әдістер. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы шығармашылық мұрасын терең түсіну үшін оны мынандай кезеңдерге бөлу қажет. Оның өзіндік себептері бар. Бірінші кезең Мұстафа Шоқайдың университетті бітірген 1914 жылдан 1921 жылы Түркияға дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезең «азаттық» ұғымының баламасы ретінде «автономияны» қолдаумен ерекшеленді. Екінші кезеңге 1921 жылғы мамырда Франция жетуінен басталып, 1941 жылдың аяғында дейінгі уақыт жатады.

Шығыс пен Батыстың тарихы мен мәдениетінен көлемде игерген, демократиялық Еуропаның қақ ортасында Мұстафа Шоқай Түркістанды дербес мемлекет болуын армандап, «Автономия» ұғымын «Тәуелсіздікпен» ауыстырған болатын. Сондай-ақ зерттеу үдерісімізде салыстырмалы, жинақтау, жүйелілік, түйіндеу, қорытындылау әдістері қолданылды. Талдауға негізінен осы кезге дейін қазақ тіліне аударылған, «Яш Түркістан» журналында жарық көрген еңбектері ғана алынды. М.Шоқайдың азаттық, тәуелсіздік және ұлттық мемлекеттілікке қатысты ой-тұжырым, идеялары жөнінде 1997 жылдан 2014 жылдар аралығында отыз бес мақала жазылыпты (Шоқай, 2015). Белгілі алаштанушы М. Қойгелдінің «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы және Мұстафа Шоқайұлы» атты мақаланы ерекше атауға болады (Қойгелді, 1993:71-79). Онда ұлы тұлғаның қазақ ұлт-азаттық қозғалысындағы баға жетпес үлесін көрсететін қызметіне қатысты құжаттық материалдар ұсынған. Отандық мұстафатану ғылымының аса көрнекті өкілі Көшім Есмағамбетов «Тәуелсіздіктің таңшолпаны» атты мақаласында Мұстафа Шоқайдың Түркістан тәуелсіздігі үшін саяси күрес тарихынан мол материалдар берген (Есмағамбетов, 2007:3). Ал философия ғылымдарының докторы, профессор А.Тайжанов «Тәуелсіздік және ұлттың рухани болмысы мен санасы» атты мақаласында тәуелсіздікті ұлттық болмысымыз бен ұлттық рухты көтерудің, ұлттың тарихи санасын қалыптастырудың маңызды факторы ретінде насихаттаудың әлі де қажетті деңгейде көтерілмей келе жатқанын баяндаған (Тайжанов, 2011: 3). Әңгіме өзегі болып отырған тақырыпқа бір кандидаттық диссертация қорғалып, арнайы монография да шыққан. Алайда бұл еңбектерде тәуелсіздік мәселелері негізінен философиялық тұрғыдан зерттелген (Жетпісбаева, 2013).

Талқылау. Біз Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі мен шығармашылық мұрасының алтын арқауы, өшпес өзегі болған автономия идеясынан тәуелсіз мемлекет идеясына

өту эволюциясын саяси-құқықтық және әлеуметтік фактор ретінде талдауға ұмтылды. Түркістан сияқты алып аймақтың алдында тұрған мақсат Мұстафа Шоқайдың 1936 жылы Берлин радиосынан Түркістан жастарына арналған сөзінебылайша бейнеленген болатын: «Біздің құбыламыз – өзіміздің атажұртымыз., өлкеміз Түркістан болмақ! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру – бәрімізге бір мақсат, бір мұхаббат уезифа болмақ. Мұны ұмытпау керек! Түрік халқы – батыр халық, түрік халқы – арыстан, ер халық» (Шоқай, 2013:48). Енді халқының алдында тұрған осындай мақсат үшін ұлы тұлғаның қалайша күрескенін, осы идеялардың бүгінгі тәуелсіз елімізде қалай жүзеге асып жатқанын қарастырып көрейік.

Азаттықтан – автономияға. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет үшін саяси күресінің басты мұратын «Түркістан», «Автономия», «Тәуелсіздік» және «Ұлттық мемлекет» сияқты мол мазмұнды, терең мәнді ұғымдарсыз түсіну қиын. Мынанан астам еңбектерінің екі жүзден астамының атауы тікелей байланысты болған «Түркістан» ұғымы мынандай төрт бөлікті қамтиды: «1. Қазақ өлкесі (Семей, Ақмола, Торғай және Орал облыстары), 2. Түркістан өлкесі (Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд және Закаспий облыстары); 3) Бұхара хандығы және 4) Хиуа хандығы» (Шоқай, 2014:48).

Ресейдің басқа ұлттық шет аймақтар сияқты қазақ қоғамы Ақпан революциясын зор қуанышпен қарсы алды. “Қазақ” газетінің 12 сәуірдегі санында: “Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін тенелдік» деген сөздер жазылды (Бөкейханов, 1917). Ал осы газеттің 24 күнгі наурызындағы санында Минскідегі Ә. Бөкейханов, М. Дулатов бастаған қазақ қайраткерлерінің Қазақстанның сол кездегі негізгі орталықтарына жолдаған жедел хаты жарияланды. Онда: «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды... Учредительное собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жарамды жақсы адамдарын ауызға ала беру керек. Енді араздық, өштік, дау, жанжал, талас, партиялық сиыспауларды тастау керек. Көксерлік жұмыстарын - бірлік, адалдық болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріңдер. Біз қалайтын патшалық түрі-демократическая республика, яғни мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі» деп жазылды (Дулатов., 1917).

Патшалық биліктің құлауымен 1917 жылғы 2 наурызда құрылып, 8 қарашада тарих қойнауына кеткен Уақытша үкімет Ресей азаматтарының діни-нанымына, ұлтына қарай ешқандай шектеушілік қоймағаны, 1916жылғы 25 маусымдағы патша жарлығының күшін жойғаны және он алтыншы жылғы көтеріліске қатысушыларға кешірім жариялағаны белгілі. Ал Ресейдің социал-демократиялық партияның фракциясы ретіндегі большевиктер 1917 жылғы сәуірде Петербургте өткен өз конференциясында мынандай мәлімдеме жасады: «Ресейдің құрамына кіретін езілген халықтарға Ресей мемлекетінің құрамында қалу немесе дербес мемлекет болып бөлініп шығу мәселесін өздігінен шешуге хұқық берілуге тиіс...» (Диманштейн, 1930:8). Енді осы конференцияның қабылданған қарарындағы мәтінге назар салайық: «Ресейдің құрамына кіретін барлық ұлттардың емін-еркін бөлінуге және дербес мемлекет құруға деген хұқы танылуы тиіс. Мұндай хұқты жоққа шығару және оны ісжүзінде жүзеге асыруға кепілдік беретін шаралар қолданбау басып алу немесе жаулап алу саясатына барабар» (Шоқай, 2007:25). Осыдан сәл кейін большевиктердің Ресей мен Шығыстың мұсылман еңбекшілеріне жолдаған Үндеуінде былай деп жазылды: «Уақытты өткізіп алмаңдар, ғасырлар бойы жерлеріңізді жаулап алып келгендерді серпіп тастаңыздар! Ендігі жерде күлге айналған жерлеріңізді олардың тонауына жол бермендер! Тұрмыс-тіршіліктеріңізді Сіздер өздеріңіздің салт-дәстүрлеріңізге сай, өз қалауларыңызға орай құруға тиіссіздер!... (Шоқай, 2007а: 26). Ал большевиктердің осы Ресейдің құрамына кіретін барлық ұлттардың емін-еркін бөлінуге және дербес мемлекет құруға деген хұқы танылуы тиіс дегенін кейін М. Шоқай«қызыл сөздерге боялған» кеңестік үгіт-насихаттың нәтижесі іс жүзінде «орыстың ұлттық рухына негізделген пролетариат диктатурасынан басқа ештеңе де болмай шықты» деп бағалады (Шоқай, 2007 в : 39). Алайда осылардың барлығы кейін бос сөз болып желге ұшқанымен жалпы отарлық езгіде болған ұлттық аймақтардың, оның ішінде Орталық Азияның ұлтшыл басшыларын азаттық жолын іздеуге оятқанына дау жоқ.

Петербург университетінің заң факультетін 1914 жылы бітіріп, Әлихан Бөкейханның қолдауымен әрі тапсырмасымен осында қызметте жүрген Мұстафа Шоқай өзін 1917 жылғы наурыздың соңғы күндерінде Ташкентке шақыртқан жеделхат алды. Онда өзі Ақмешіттен (қазіргі Қызылорда) сайланған делегат ретінде Ташкент

өлкелік атқару комитетінің құрылтайына шақырылған болатын. Содан сәуірдің басында, Петербургтен кетер алдында бұрыннан таныс, сол тұста бүкіл Ресей ауқымында маңызды рөл атқарған Петербург жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің төрағасы Николай Семенович Чхеидземен кездесуге барады. Араларындағы сұхбат Түркістан туралы болды. Ә. Бөкейхан басқарған Алаш қозғалысынан хабардар Н.С. Чхеидзенің өздерінің жұмысы жайлы сұрағына Мұстафа: «Біз Түркістанның автономия алғанын қалаймыз. Сондықтан автономияға әзірлік жасап жатырмыз» деп жауап қайтарады. Чхеидзе бұл жауаптан шошып кетіп: «Құдай сақтасын, Шоқайұлы жолдас, еліңіздегі жерлестеріңіз арасында автономияны ауызға алмаңыз. Біріншіден, қазір бұл туралы сөз қозғау ерте. Екіншіден, сіздің Түркістан сияқты елде автономия дереу дербестік алып, бөліну деген мағынаны аңғартады» дейді. Бұл пікірге Мұстафа Шоқай бірден автономия жариялау немесе елді осылай басқаруды талап етуді Ресейдің құрылтай жиналысынан күтіп жүргенін, болашақта мемлекет пен халықты осы автономияға әзірлеу жұмысымен айналысып жатқандарын түсіндіреді. Ал оны шошытқан бөліну жайындағы мәселе жөнінде «орыс революцияшыл демократиясы ұлттардың бостандығы туралы талай жылдан бері көтерген ұранына берік болса, бөлінуден қорқудың реті жоқ» екенін айтады (Ысымұлы, 2015: 47). Осы кездесуден екі мәселе туындайды. Бірінші, бұл Алаш көсемдерінің сол кезде-ақ автономия құруға берік бекінгендерін байқатса, екінші, орыс революциясының бас өкіліндей дәрежедегі лауызымды кісімен осылай сөйлесе алу Мұстафа Шоқайдың да саяси өресін танытқан еді.

Сол кездері Мұстафа Шоқайдың автономияны қалайша түсінгенін назарларыңызға ұсына кетейік: «Түркістанның дербес ел басқаратын мекемелері мен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенті және іс жүргізетін үкіметі болуға тиіс деп ойлайтынбыз. Сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істер Бүкілресей федерациясы үкіметінің ісі деп есептейтінбіз. Оқу-ағарту жұмыстары, жергілікті жолдар мәселесі, жергілікті мекемелер, заң және жер мәселелерінің бәрі жергілікті автономиялы үкіметтің ісі деп қарайтынбыз. Біз, әсіресе, жер мәселесіне ерекше мән беретінбіз. Әскери құрылыс мәселесіне де едәуір елеулі өзгерістер енгізбекші едік» (Ысымұлы, 2015:48).

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының оң қанатының күрес нәтижесі Түркістан Мұқтарияты болғаны белгілі. Бұл Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі мен оның төрағасы Мұстафа Шоқайдың сан салалы қажыр-қайратының нәтижесі болатын. 1942 жылғы 8 ақпанда Париж қаласында өткен Мұстафа Шоқайұлын еске түсіруге арналған салтанатты мәжілісте бұрынғы Украина Халық республикасының Сыртқы істер министрі А.Я. Шульгин: «Ол тек заң түріндегі үлкен адам ғана емес, шын мәнісінде үлкен елдің, барша Орта Азияның, барлық Түркістанның нағыз көсемі болатын. ...Әрине, Түркістанда оның орнын басуға дайын адамдар табылады, бірақ, оның дара өзіндік қасиетке ие, өзіне ғана тән, басқаларға ұқсамайтын жеке тұлға ретінде оның орнын толық ауыстыра ала ма?» (Шоқай, 2007б:335).

Автономия туралы сөзімізді Мұстафа Шоқайдың өз бағаларымен аяқтайық. 1932 жылы жарық көрген «Желтоқсан естеліктері» атты мақаласында автор түркістандықтар үшін желтоқсан айы ерекше есте қаларлық оқиғаларға толы дей келіп, 1917 жылғы 10 желтоқсанда (ескіше 27 қарашада) жарияланған Түркістан автономиясына мынандай баға берген еді: «Автономия – біздің басымыздан өткен бір үзік ғұмырымыз. Ол – біздің орыс төңкерісіне, орыс демократиясына сенген аңғал дәуірімізден қалған бір белгі» (Шоқай, 2007а: 287). Бірақ автономия үшін күрес әсте жоққа шығарылған жоқ. Осы күрестің 20 жылдығына арнайы жазылған «Қоқан автономиясы (1917-1937) атты мақалада автономияның Түркістан мәселесін шешудің мақсаты да, формасы да еместігін ескерте отырып, Мұстафа Шоқай Ресейдің бұғауында болған өлкелер арасында тәуелсіз ұлттық мемлекеттілік үшін күрес жолына түскен тұңғыш Түркістан екенін атап көрсетіп: «Бұл күнде Қоқан автономиясымен рухани сабақтастық дегеніміз – Қоқан автономиясы тұсында бой көрсеткен, қалыптасқан Түркістан ұлттық бірлігін қайтадан жаңғырту, нығайту болып табылады» деп жазған болатын.

Автономиядан – тәуелсіздікке. Түркістан Мұқтариятықанды қырғынға ұшырап, шет елге кетуге мәжбүр болған Мұстафа Шоқай Еуропаға жетісімен ұлт-азаттық күрестің мақсатын қайта қарап, басқаша шешім жасады. Бұрынғы «азаттық» ұғымындағы «автономияны» «Тәуелсіздікпен» ауыстырып, осы зор ұғымды асқақ туға,

шынайы күрестің мәні мен мазмұнына айналдырды. 1923 жылы Париждегі «Orientet Occident» журналында жарық көрген тұңғыш француз тілінде жазылған «Ресей саясаты және Түркістан ұлттық қозғалысы» деген мақаласында Түркістанның автономия жайлы бағдарламасын ұлттық тәуелсіздік бағдарламасына ауыстыру керек екенін түсіндірген болатын (Шоқай, 2012: 478).

Мұстафа Шоқай 1930 жылы жазылған «Ұлт мәселесі төңірегінде» атты мақаласында большевиктердің ұлт мәселесі жөніндегі өзара айтысына, бұрынғы қаулы-қарарларына тоқтала келе, енді тәуелсіздік үшін күрестің қажеттігін былайша жазған еді: «Біздің күресіміз, ең алдымен, атамекеніміздегі орыс пролетариаты үстемдігіне қарсы бағытталады. Біздің күресіміз тағы атамекеніміздегі орыс үстемдігінен құтқарып, өз тағдырымызды өз қолымызға алуымызға кедергі жасайтындарға қарсы бағытталады» деп жазды (Шоқай, 2007а: 84). Бұл ойларға Мұстафа Шоқай кейін де оралып отырды. 1937 жылы жазылған «Жауларымыз біздің қызметтеріміз туралы не айтады?» деген мақаласында «азаттық» мағынасын күшейте, нақтылай түсіп, оны тағы да тікелей тәуелсіздік ұғымымен байланыстырып: «Біз, әрине, өзіміздің атамекеніміз Түркістанды кеңестік Ресейден де, басқа Ресейден де біржола бөліп алуды мақсат етеміз. Бұл – біздің ұлттық мұратымыз, ұлттық арман-мүддеміз» деді (Шоқай, 2007б: 226-227). Ал «Автономиядан – тәуелсіздікке» деген еңбегінде Мұстафа Шоқай ұлттық тәуелсіздіктің «Қытай қорғаны» сияқты ешкімнен оқшаулап тастамайтынын және ешкімнің құқығына қарсы қойылмайтынын, ол отаршыл озбырлардың езгісі мен талан-таражысынан атамекен бен халықты құтқару қозғалысы болып табылатынына тап көрсетті (Шоқай, 2007а: 115).

Мұстафа Шоқай ұлттық жаудың тым күшті екенін, сондықтан Түркістанның азаттығына жету үшін ұлттық ұйымының бір міндеті бір-біріне тілектес және ынтымақтас басқа халықтардың ұлттық орталықтарымен тығыз байланыс жасау мәселелерін қарастырады. 1931 жылы жазылған «Алған бағытымыз айқын болсын» атты мақаласында: «...біз миллиондаған тұрғындары бар Ресеймен күресте жеңіске жететін ең тура, ең сенімді жолдар мен тәсілдерді таңдап ала білуіміз керек. Тек өз күшіміздің аздық ететіні көзге көрініп тұрған ақиқат. Сондықтан біз өзімізбен тағдырлас және өзіміз сияқты ұлттық тәуелсіздікке ұмтылып отырған халықтармен тізе қосып, күш біріктірудің жолдарын іздестіруіміз лазым» деп жазды (Шоқай, 2007а: 146).

Тәуелсіздік үшін күрестің күрделі екенін жақсы түсінген Мұстафа Шоқай «Көтерілістен – ұйымшылдыққа» (*Көтерілістен - ұйымға*) деген мақаласында большевиктерінің әдеттен тыс қанауы мен қатыгездігіне толассыз бас көтеріп келе жатқан бірден-бір түркістандықтар екенін, алайда өзара байланысы жоқ жергілікті сипаттағы бой көтерулердің ешқандай пайда бермейтінін атап көрсеткен еді (Шоқай, 2007а: 86). Ал 1932 жыл жазылған «Желтоқсан естеліктері» деген мақалада ұлы тұлға саяси және ұлттық азаттық мақсатқа өз ішіміздегі ынтымақты күшейте отырып, «біздер сияқты ұлтының азаттығы жолында күресіп жатқан басқа да ұлттар тізе қоса қимылдағанда ғана тезірек жете алатын боламыз» деді (Шоқай, 2007а: 288). Келесі «Алған бағытымыз айқын болсын» атты мақалада миллиондаған тұрғындары бар Ресеймен күресте жеңіске жететін ең тура, ең сенімді жолдар мен тәсілдерді таңдап ала білу керектігін, тағдырлас және басқа ұлттық тәуелсіздікке ұмтылып отырған халықтармен тізе қосып, күш біріктіру күн тәртібіне қойылды (Шоқай, 2007а: 146).

Мұстафа Шоқай өз шығармаларында тәуелсіздіктің мәнін тұрақты түсіндірумен болды. «Түркістан әдебиеті хақында француздар не айтады?» атты мақаласында рухани мәдениеттің халықты есейтетін және жетілдіретін қуатын атап көрсетіп, Түркістанның ұлттық рухқа толы поэзиясының ұлттық сана-сезімнің оянуына тікелей ықпалын сөз етті. Осындай себептермен автор: «Түркістан тек ұлт тәуелсіздігі үшін ғана емес, өзінің рухын өшіріп алмау үшін де күресуде» деумен шектелмей, «Түркістан тек өзінің саяси тәуелсіздігі үшін ғана емес, сонымен қатар түріктің ұлттық рухани мәдениеті үшін де күресуде» деп тәуелсіздік мазмұнын кеңейте түсті (Шоқай, 2007а: 172-176). Сөйтіп Мұстафа Шоқайдың «Большевизм – түрікшілдіктің жауы» атты мақаласында «тәуелсіздік» ұғымымен тікелей байланыста қараған ұлттық рухқа арнайы тоқтап: «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін бе? Тарих ондайды көрген жоқ та, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді» деді (Шоқай, 2007а: 166).

Ұлттық рух шынайы ұлтшылдық үдерісінде қалыптасатынын терең таныған Мұстафа Шоқай халқымыздың мәдени және рухани саладағы жетістіктерінің барлығын ұлтшылдық қозғалысқа тән деп санады. Түркістанда ұлттық өкіметтің үстемдігінен басқа ешбір күшті мойындамау негізіне құрылған ұлтшылдық идеясына «Орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарынан. Жеңілмес ұлтшылдық» атты еңбегінде ол мынандай түсініктеме берді: «Халқымыздың мәдени және рухани жақтан қол жеткізген жетістіктерінің бәрі тек ұлтшылдық қозғалысына тән. ...Қанқұмар коммунистер халқымызға хайуандықпен зұлымдық істей отырып, ұлтшылдық идеясынан баз кештіре алар ма? Егер кімде-кім бұл өлмес идеяны Мәскеудің күнде өзгеріп тұратын түсісияқты деп білсе, сөзсіз қателескен болар еді. Ол – халқымыздың жаны мен жүрегі. Ұлтымыз өмір сүрсе, ол да бірге өмір сүреді» (Шоқай, 2007а: 49). М. Шоқай «Керенский және Түркістандағы ұлттық қозғалыс» атты келесі мақаласында «ұлтшылдық» ұғымының мақсат-мүддесін былайша нақтылай, айқындай түскен болатын: «Ұлтшылдық біздің, соның ішінде менің де, саяси идеяларымыздың соны емес, басы. Олай болса, біздің барлық іс қимылымыз өз билігіміздің өз қолымызға өтуін қамтамасыз ету тұрғысынан жасалуы керек» (Шоқай, 2007 а: 99). «Ұлтшылдық» ұғымын өздері негізінен теріске шығаратын, бірақ белгілі жағдайларда күрес құрал ретінде пайдаланудан бас тартпайтын большевиктер саясатын 1934 жылы жазылған «Большевиктердің «түрік достығы» деген мақаласында Мұстафа Шоқай: «Мәселен, большевиктер еуропалықтарға қарсы қою үшін қытай ұлтшылдығын таниды және қолдайды. Ағылшындарға қарсы үнді ұлтшылдығын да оңды құбылыс деп санайды. Сонымен бірге оларды мойындай отырып, ұлттың ішкі бірлігіне іріткі салуды, ондағы күштерді өздерінің «пролетарлық төңкеріс» идеяларына қарай икемдеуді де ұмытпайды деп жазды (Шоқай, 2007б: 19). Біз бүгін нағыз шынайы ұлтшыл күрескерге арналған «ұлтшылдық» ұғымынан қашып, «ұлтжанды» дегенді қолданамыз. Ал қазақ «жанды» деген сөзді әркез бағалай бермеген, теріс пиғылға дапайдаланған.

Нәтижелер. Тәуелсіздіктен - ұлттық мемлекеттілікке. Алаш қозғалысы сияқты оның оң қанатының жетекшісі, жалынды күрескер Мұстафа Шоқай шығармаларындағы тәуелсіздіктің түпкі мақсаты – ұлттық мемлекет болатын. 1929 жылдың желтоқсан айынан 1939 жылдың тамыз айына дейін Берлинде шығып, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының жалынды ұраны мен асқақ туына айналған «Яш Түркістан» журналының тұңғыш санында жарияланған «Біздің жол» атты алғашқы шағын ғана мақаласында жаңа басылымның саяси мұраты, жолы мен мақсаты нақты атап көрсетілген болатын. «Біз, Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарда бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды» деп күрес жолын көрсетумен шектелмей, Мұстафа Шоқай өзі бар саналы күш-жігерін сарп еткен тәуелсіздік үшін күрестің мақсатын большевиктердің «Түркістан республикалары түрі – ұлттық, мазмұны – пролетарлық» дегенімен әсте келісе алмай: «... біздің мұратымыз – Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады» деген еді (Шоқай, 2007а: 21).

Кеңес үкіметі Азамат соғысын аяқтап, орталық билікті бірсыпыра нығайтып алғаннан кейін, «бөлшекте де, билей бер» деген ұранмен ұлттық аймақтардырулық республикалар мен автономияларға бөлуге кірісіп, тұтас Түркістан негізінде Орта Азиялық федерациясын құрған болатын. Осымен байланысты 1931 жылы жарық көрген «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» атты мақаласында Мұстафа Шоқай бұрынғы айтқан ой-пікірлерін қайталай, пысықтай түсіп: «Біздің мұратымыз – бөлінбейтін біртұтас Түркістан. Біз келешекте Түркістанымызды бөлінбес біртұтас ұлттық мемлекет түрінде көргіміз келеді» деп жазды (Шоқай, 2007а: 141). Сонымен қатар келешектегі тәуелсіз Түркістан үкіметінің ең басты міндеті - байыпты да парасатты саясат жүргізе отырып: «бүкіл түрік атаулыны бір қазанда қайнатып, ақырында бір ұлы ұлттық мемлекет түзу болып табылады» деген автор табиғи жағдайдың дамуымен Түркістан құрамында бірнеше уәлаяттардың автономия түрінде болуын да жоққа шығармаған еді.

1924 жылы БКП(б) Орталық Комитеті Орта Азия республикаларындағы партия және совет құрылысын басқаруды күшейте түсу масатында арнайы Орта Азия Бюросын құрды. Осы мәселе туралы 1931 жылы жазылған «Орта Азия бюросы» атты мақаласында

Мұстафа Шоқай Өзбек, Түркімен және Тәжік республикалары Украина, Белоруссия мен Кавказия федерациясындай Кеңестер Одағының тең құқықты мүшелері сияқты көрінгенімен, олардың Бюро арқылы Мәскеуге байлаулы болғанын, барлық лауазымды кадрларды Орталық бекітетінін, мұны қайта қарау келешектің мәселесі екенін мезгей отырып: «Біздің болашағымыз, біздің ұлттық төңкерісіміз бен ұлттық мемлекетіміз жастарымыздың үміті мен сеніміне байланысты» деп болашаққа, жастарға сенім артты (Шоқай, 2007а: 160).

1917 жылғы «Ұлы төңкеріс» деп аталған Ақпан төңкерісі патшалық отарлық жүйені тас-талқан қылып, оның тепкісіндегі халықтардың өз тағдырын өзі шешуіне қадам жасатып, олардың ұлттық мемлекеттігін құруына жол ашқанымен, осы төңкерістің сегізінші жылында «орыстың тағы бір залым жүйесі», орыс пролетариатының диктатурасыорнап, ұлттық мемлекет құру бағытындағы үмітті су сепкендей өшіргені белгілі. Осымен байланысты Мұстафа Шоқай «1937» деген мақаласында: «Біз халқымыздың құқығы үшін, ұлттық мемлекетін құру сәтін жақындату үшін күресеміз. Біз мемлекетімізге қол жеткенін көріп қана қоймай, оны құру істеріне де қатысқымыз келеді» деді (Шоқай, 2007б: 213). Мұстафа Шоқай «Социалистік Қазақстанның» 1932 жылғы 10 маусым күнгі санында бұрынғы алашордашылар Әуезұлы Мұхтар мен Ермеқұлы Ғалымханның қателіктерін мойындаған хаты жариялануына қатысты жазылған «Тәубеге келген «алашордашылар» деген мақаласында тағы да: «Біздің ұлттық мұраттарымыз-азат және тәуелсіз ұлттық Түркістан мұраты – жеке адамдардың әлсіздігі мен Мәскеу диктатурасының террорлығына қарамастан жасай беретін болады. Және біз оған, сөзсіз, сенеміз» деп жазды (Шоқай, 2007б: 272). Шынына келгенде, бұл Алаш көсемдерінің жас таланттардың болашағын ойлаған амалдары болатын. Қазір Мұхтар Әуезовсыз қазақ әдебиетін көзге елестету мүмкін емес екенін еске түсіре отырып, осы ой иелеріне бас июден басқа не істеуге, не айтуға болады?!

Міне, осындай тамаша ұлттық идеялардың иесі Мұстафа Шоқай өз шығармаларында өзі аса қадірлі де қасиетті санаған, өзінің бүкіл саяси күресінің түпкі мұратына қайта-қайта оралып, пысықтай, күшейте түсіп отырған «Тәуелсіздік» һәм «Ұлттық мемлекет» сияқты асыл сөздерсіз ұлы тұлғаның саяси болмысын толық түсіне алмаймыз. Бұл ұғымдар тұтас, бірінсіз бірі кедей, бірі жетім.

Есте жоқ ескі заманнан осы жердің, елдің иесі қазақ халқына тағдыр тәуелсіздік өткен ғасырдың 90-жылдарында сыйлады. Егемендіктің елең-аланында жана мемлекеттіміздің тұңғыш құжаты – «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларациясы» 1990 жылғы 25 қазанда қабылданды. Тағдырға шүкір! Осында «Республикада тұратын халықтарды топтастыру мен олардың достығын нығайтуды бірінші дәрежелі міндет деп санайды» деп жазылғанындай, қазір халқымыздың бірлігі мен ынтымағы, көп этносты Қазақстанның тұтастығы еркін, бөлек денгейдедамуда. Еліміздің саяси саралануы да, әлеуметтік ахуалының артуы да, экономикасының дамуы да, құқықтық негізінің қалануы да осы парасатты пайымдылыққа негізделіп отырғаны сөзсіз.

Осыдан көп ұзамай, яғни 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі салтанатты түрде жарияланды. Әлемнің саяси сахнасына жана тұрпатты мемлекет келгенін мәлім еткен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңның 1-бабында: «Қазақстан Республикасы - тәуелсіз, демократиялық және хұқылық мемлекет. Ол өз территориясында өкімет билігін толық иеленеді, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес белгілеп, жүргізеді» деп жазылды. Бұлай жазу тек еліміз еркіндік, мемлекеттіміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Сол себепті де бұл қазақтың сан ғасырлық тарихына Ұлы мейрам ретінде алтын әріппен жазылды.

Еуроазия кеңістігінде Ұлы дала Тәуелсіз Қазақстан атанып, адамзат қауымдастығының тең құқықты мүшесі болып, әлемдік саясатта өзіндік орны бар дербес мемлекетке айналды. Қазақ елін дүние жүзі таныды, қазақ елі де өзінәлемге танытты. Бұл туралы аз айтылып, кем жазылып жүрген жоқ.

Кеңестік кезеңнен бір мысал келтіре кетейік. Мен 1969 жылы комсомолдық туристік сапармен Болгарияда болдым. Сондағы бір зауытта өткен кездесуде оның директорына Қазақстан деген ел бар екенін, оның орналасқан жерін әрі айтып, бері айтып, түсіндіре алмадым. Ол тіпті Қазақстан деген сөзді естімеген де болып шықты. Сонан сонеліміздің әлемге аты әйгілідеген кісілерін атадым. Абырой болғанда, Абай мен Мұхтар Әуезовты

айтқанымызда, бірден Абай туралы кітапты оқығанын айтты да: «Сіздер әйелге қаталсыздар-ау», - деп қалды. Мен әзілдеп: «Ия, бұл Октябрь революциясына дейін болған. Қазір теңдік алғаннан кейін әйелдер біздерге қатал болып отыр», - деп күлдім. Күле тыңдағанына қарағанда әзілді түсінген сияқты болды.

Бүгін осы бір «Тәуелсіздік» атты қасиетті ұғым бәріміздің жиі айтатын сөзімізге айналды. Өйткені тәуелсіздік ұғымында қазақ елінің ғасырларға созылған отарлық кезең мен кеңестік қыспақта миллиондардың төгілген көз жасы, қиылған ғұмырлары бар. Қазіргі еліміздегі 30-дан астам ұлттық, мемлекеттік және кәсіптік мерекелер ішінде Тәуелсіздіктен қасиетті ұлық ұғым да, мәртебелі мереке де жоқ, болмайды да. Өйткені өз территориясында өкіметтік билікті, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес өзі белгілейтін, өзі жүргізетін құқыққа ие болу осы Тәуелсіздіктің арқасында ғана мүмкін болып отыр.

Дегенмен халқымыз үшін жанару мен жаңғырудың бастауы болған «Тәуелсіздік» сөзінің аса қасиетті мәнін тереңірек әрі кеңірек түсіну қажет. Ұлттың рухпен, саяси санамен, шынайы әлеуметтік еркіндікпен, қоғамдағы демократиялық үдеріспен, құқықтық сауаттылықпен т.б. толып жатқан ұғымдармен тікелей тағдырлас, бағыттас, ажырамас тұтастықта болып отырған бұл ұғымның ұлттық мемлекеттілікке апаратын және оны қорғай алатын жолы төте және тура емес екенін қазіргі шындығымыз көрсетіп отыр. Сондай-ақ жаңа қоғамдық институттар пайда болып, нарықтық қатынастар өмірге етене ене бастауымен қатар ғасырлар патшалық Ресейдің отарында және соның саяси жалғасындай болған кеңестік тоталитарлық жүйеде өмір сүрген алып аймақта түбегейлі конституциялық, саяси, демократиялық реформалар да оп-онай жүзеге асып жатпағанын байқау қиын емес. Бір жағынан жаңа саяси институттар жетіліп, нарықтық қоғамдық қатынастар өмірге етене еніп жатса, екінші жағынан кеңестік жүйенің болмыстары да оп-онай орын босатып отырған жоқ. Мұның үстіне бүгінгі ақпараттың күдіретімен кез келген жерге әсер ете алатын, кеңестік пен қашықтықты мойындай қоймайтын жаһандану үдерісінің күшімен де есептеспегуге болмайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Егемен Қазақстан» газетінің 2021 жылғы 5 қаңтардағы №2 санында жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» деген мақаласында: «Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дөйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде жер бетінде сақталамыз» деді.

Бұл ойлар біздің түгендейтін де, тыннан іздейтініміз де жетерлік екенін байқатады. Осыны сәл ойланып көрейікші. Сан ғасыр аңсап, осыдан 30 жыл бұрын жеткен тәуелсіздік бұқара халқымыз арасында шынайы рухани серпіліс туғыза алып отыр ма? Бүгінгі тәуелсіздік, шын мәнісінде, өзінің толыққанды мәніне ие болуы үшін барды жасай алдық па? Тәуелсіздігіміз тұғырлы болуы үшін алда әлі не істеуіміз қажет? Осы мәселелерге де аз-кем тоқтай кетсек.

Кеше біз мемлекет ретінде де, ұлт ретінде де толыққанды дами алмаған жағдайда қабылданған «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларациясында» «Қазақстан Республикасы ұлттық мемлекеттігін сақтау, қорғау және нығайту жөнінде шаралар қолданады» деген біздің бүгінгіміз үшін де, келешегіміз үшін де қажет «ұлттық мемлекет» дегенаса маңызды қағида бар еді. Мұны көп ұзамай, ауызға алмайтын болдық. Неге? Әлде Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қазақтың үлес салмағы аздау кезде ұлттық мемлекеттілікті аңсадық та, ал халқымыз қазақстандықтардың басым көпшілігі болғанда көп ұлтты мемлекетке айналдық па? Мәселені бұлай айтуымыздың қағидатты мәні бар. Біздің қазіргі кенжелеу келе жатқан рухани дүниеміздегі қайшылықты мәселелердің барлығы дерлік мемлекеттің ұлттық сипатына жеткілікті көңіл бөлмеуден бастау алып отыр. Мұнсыз мемлекет құрушы ұлттың мүддесі шешілмейтінін, тәуелсіз мұраттар жүзеге аспайтынын, сондай-ақ елдегі басқа халықтың мәселелері де ойдағыдай тиісті нәтиже бере қоймайтынын күнделікті өмір көрсетті. Сол себепті кешегі кеңестік кездегіден саяси мазмұны да, әлеуметтік әлеуеті де басқа құрып жатқан мемлекетіміздің ұлттық сипатының басым болуы мен осыған байланысты ұлттық мүдделерге айрықша көңіл білу-ерекше қажеттілік, тәуелсіздіктің басты талабы болмақ. Уақыттың тарлығынан бір ғана мәселеге тоқтай кетейік.

XX ғасыр басында саяси сахнаға шыққан Алаш қозғалысының алғашқы қадамдары ұлттық тіліміздің еркіндік алуынан басталған болатын. Кешегі егемендіктің

елең-аланында еліміздің ұлтшыл азаматтарының еркіндіктің туы деп ұлттық тілімізді түсінуі, соның мемлекеттік мәртебесі үшін күресуі тегіннен-тегін емес еді. Содан 1989 жылы Қазақ ССР-інің Жоғары Кеңесі мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілі туралы шешім де қабылдады. Бұл 1995 жылы қабылданған Ата заңымызда: «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл – қазақ тілі» деп айқын жазылды. 1997 жылы Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы заң қабылданды. Оның жүзеге асуы жөнінде Үкімет бірнеше қаулы-қарарлары қабылдады. Бағдарламалар жасалды. Алайда мемлекеттік тіл, кешірерсіздер, тіпті мемлекеттік жүйеде, көптеген ресми әлеуметтік орталарда төрге шыға алмай, екінші, аударма тілдің дәрежесінде қалып келеді. Бұл бағытта әлі батыл саяси-құқықтық шаралар жүзеге асырылатын емес.

1937 жылы жазылған «Кеңес Одағындағы ұлттық мемлекет мәселесі» атты мақаласында айтылған Мұстафа Шоқайдың: «Орыс мектептерінде оқып, орысша тәрбие алған орыс емес ұлт зиялылары, өздері менгерген ғылым білімдерін туған халқының игілігіне жұмсай алмай, орыс зиялыларының тобын көбейтіп, орыс білімін толықтыру үшін қызмет етті» деген жағдайдың арада 80 жылдан астам уақыт өтсе де, тәуелсіз Қазақстан өмірінде де қайталанып отырғаны билік басындағыларды да, ата-аналарды да, оқушылардың өзін де ойландыратын түрі жоқ (Шоқай, 2007б: 243). Қазақ мектептеріндегі ана тіліміздің жағдайы да маз емес.

Мемлекеттік тілді ұлтаралық тіл етпей, ұлттық тұтастықты қамтамасыз ету де, ұлттық мемлекетті құру да қиын. Сондай-ақ ұлттық мемлекеттілікті жаңғыртпай, ұлттық құндылықтарды да сақтай, дамыта алмаймыз. Бұл бағытта Мұстафа Шоқайдың Батысша білім-тәрбие алған зиялы қауымның ұлтына пайдасы жоқ, оны ұлтты пайдаланбайды дегені бүгін бізге де жат емес. Мұның басты себебі ұлы тұлғаның «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл» дегенінің мемлекеттіміздің ең басты рухани көрсеткіші бола алмауынан туындап отыр (Шоқай, 2007а: 133).

Мұстафа Шоқай азаттық, автономия және ұлттық тәуелсіздік туралы идеялары мен ой-тұжырымдарын демократиялық дүниетаныммен тығыз байланыста қараған. Осы мағынада әр халықтың, оның ішінде әрбір жеке адамның азаттығы мен тәуелсіздігін бүкіл қоғамның басты көрсеткіші деп білген М. Шоқай «Ататүріктің реформалары» атты 1939 жылы жарияланған мақаласында: «Ұлттық еркіндік пен азаттыққа талпыну табиғаттың болмайтын заңы тәрізді нәрсесі. Егер оған сәл мүмкіндік туыла қалған жағдайда, ол, сөзсіз, өзін көрсетпей қоймайды» деді (Шоқай, 2007б: 343). Алайда мұнымен шектелмей, автор Ататүрікке дейінгі Түркияда жүргізілген реформалардың мемлекеттің ішкі өмірін қозғаусыз қалдырып, тек сырттай өзгеріс жасауға бағытталғанын айта келіп, «ұлтты көтеру көбіне-көп ішкі реформаларға байланысты болатынын» атап көрсетті (Шоқай, 2007б: 345). Бұл ойлар бізге де тағлымсыз емес.

Адамзат қоғамының дамуында рухани саланың кештеу жетілетіні белгілі. Алайда, оның негізі мемлекеттің сипатымен, қоғамдағы ұлттық мүдделердің нақты қойылу деңгейімен және оның оңды шешілуімен қаланатыны мәлім. Сол себепті еліміз егемендікке жетіп, мемлекетіміз тәуелсіз алғанымен ұлттық сананы қалыптастырудың күн тәртібіне өткір қойылмай, сан жылдар бодандықта қордаланаған ұлтсыздық, рухсыз психологиядан арылу бағытында батыл шаралар жүзеге асырылмай отыр. Тәуелсіздік - әрбір мемлекеттің атрибуты десек, ал бостандық, азаттық пен еркіндік сол мемлекеттің әрбір мүшесінің асқақ арманы мен өмір сүру тәсілі екені аян. Бұл бағытта 30 жылда күрделі өзгерістер жүзеге асқанымен тоталитарлық жүйеден демократиялық тәртіпке өтуде төте жол жоқ екенін біздің тәжірибеміз де дәлелдеді.

Бүгінгі күні халқымыздың өз ұлттық ділінде жатқан дәстүрлі мәдениетінің прогрессивті белгілерін – бостандық пен бейбітшілік сүйгіштік, өзара адамгершілік сыйластық, бірлік пен тұтастық, ынтымақтастық және төзімділік, табиғатқа ерекше қатынас, үлкендерге құрмет, тұрмыста ізгілікті мінез-құлық, ұрпақтар жалғастығын сақтау сияқты адами қасиеттерді алда да дамыта түсу, елімізді өздерінің Отаны санайтын барлық басқа этнос өкілдерінің нәсіліне, тілі мен діліне, дініне қарамай ортақ құндылықтармен біріктіре, ұйыстыра түсу тәуелсіздікті тұғырлы етудің аса қажетті компоненттері екені даусыз. Бұл айтылғандарды мемлекет қайраткері, тамаша жазушы Әнуар Әлімжановтың «Мұстафа Шоқай... ол кім?» деген көлемді мақаласындағы керемет шабытпен жазылған мына сөздермен түйіндеуге болар еді: «Ұлылық дегеніміз – ұлы құлдық дейтін сөз бар. Ол (Мұстафа Шоқай – Ә.Б.) халықтардың егемендігі, теңдігі туралы өз мұратының құлы болған адам, осы мұрат жолында хас батырларша қайтпай,

қайыспай қызмет еткен адам...» (Әлімжанов, 1991: 2). Бұған бірдеңе қосу қиын, тек бас июге ғана болады.

Қорытынды. Мұстафа Шоқай Түркістанда тәуелсіз ұлттық мемлекет болуын армандады. Осы идеядан туындаған, жер бетінде қазақ барда мәңгі өлмейтін, саяси сипаты жағынан да, әлеуметтік әлеуеті жағынан да, экономикалық тұрпаты жағынан да жаңадан құрылып жатқан тәуелсіз Қазақстаннымыздың бүгінін байытып, келешегін кемелдендіре түсетін тегелей теңіз мол мұраны әлі де теренірек зерттей, молынан игере түсу үшін мынандай ұсыныстар жасағымыз келеді.

Біріншіден, осы кезге дейін Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістан» журналына жарияланған 200-ден астам мақаласы, «Советтер кол астындағы Түркістан», «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» және екі томдық хаттары ғана қазақ тіліне аударылған. Қалған 800-ден астам еңбектері ана тілімізге аударылуы керек, мұнсыз Мұстафа Шоқайдың жалпы мұрасын, оның ішінде тәуелсіз мемлекет туралы ой-тұжырымдарын толық тану мүмкін емес.

Екіншіден, Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары, бір жағынан, ұлттық сананы қалыптастыра және жетілдіре түсетінін ескерсек, екінші жағынан, тәуелсіз ұлттық мемлекет те ұлттық сананы жаңа биікке көтеретінін ұғынған жөн. Осындай себептен осыларды жүйелі де тұрақты насихаттау мақсатында түрлі іс-шараларды: семинар, дөңгелек үстел, конференциялар, БАҚ кеңінен пайдалану қажет.

Үшіншіден, бүгінгі заман талабына сәйкес елімізде тәуелсіз ұлттық мемлекетті қалыптастыру мәселелерін тарихи және саяси аспектілерде қарастырған ғылыми жұмыстар жазылып, диссертациялар қорғалып жатса, дұрыс болар еді. Қазір күні мұндай еңбектер жоқтың қасы.

Қорыта айтқанда, Мұстафа Шоқайдың саяси қызметі, мол шығармашылық мұрасы тәуелсіз Қазақстаннымыздың тынысын байытуға, мемлекеттіліктің саяси негіздерін нығайтуға, демократиялық үрдістерді тереңдете түсуге, қоғамдағы ұлттық бірлікті және басқа этнос өкілдерімен ынтымақтастықты арттыруға, жинақтай айтқанда қол жеткен тәуелсіздігімізді тұғырлы ететүсуге игі ықпал етері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

Алтынсарин Б. Өнер-білім бар жұрттар. Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар және естеліктер. Алматы: «Жалын», 1991. 240 б.

Әлімжанов Ә. «Мұстафа Шоқай... ол кім? // Қазақ әдебиеті. 1991. 24, 31 мамыр.

Бөкейханов Ә. Алаш ұлына! // Қазақ. №225, 1917, 12 сәуір.

Дулатов М., Бөкейханов Ә. Минскіден жедел хат, 15 наурыз. // Қазақ, №223, 1917, 24 наурыз.

Диманштейна С. (подредакции) Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке / Коммунистическая акад., Ком. по изучению нац. вопроса. Москва: Изд-во Коммунистической акад., 1930. 22 см.

Есмағамбетов К. Тәуелсіздіктің таңшолпаны. Егемен Қазақстан. 2007. №5, 9 қаңтар.

Жетпісбаева М.С. Мұстафа Шоқай және ұлттық тәуелсіздік мәселелері. Алматы: ҚР БҒМ ҒЛ ФСДИ, 2013. 191 б.

Қыстаубаева, Сефа Хәкимоглы; Ред. Ә.Ш. Сәйдембаева. Алматы, 2015. 414 б.

Қойгелді М. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы және Мұстафа Шоқайұлы. Ақиқат, 1993. №3. 71-79б.

Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы: «Қазмемкөркемденбас». 1961. 693 б.

Тайжанов А. Тәуелсіздік және ұлттың рухани болмысы мен санасы. Егемен Қазақстан, 2011. № 636-639, 17 желтоқсан.

Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. Алматы: «Толағай группа». 2010. 496 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12-томдық. 1-том. // Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 544 б

Шоқай М. Библиографиялық көрсеткіш / ҚР Ұлттық кітапхана; Жоба жетекшісі және кіріспе сөзін жазған Қ.Л. Есмағамбетов; Идея авторы Ә. Бөкір; Құраст.: Д.А. Балғымбаева.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VIII том. А.: Дайк-Пресс, 2013. 560 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. IX том. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 568 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 1 том. Алматы: «Қайнар» баспасы. 2007. 352 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 3 том. Алматы: «Қайнар» баспасы. 2007. 384 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 2 том. Алматы: «Қайнар» баспасы. 2007. 392 б.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. II том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.

Ысымұлы А. Мұстафа жолы. Зерттеулер мен арнаулар жинағы. Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2015. 568 б

References

Altynsarin. Y. Oner-bilim bar zhurttar. Olender, angimeler, ocherkter, hattar zhane estelikter (People with art and education. Poems, stories, essays, letters and memoirs). Almaty: «Zhalyn», 1991. 240 b. [in Kazakh].

Alimshanov A. «Mustafa Shokai... ol kim? (Mustafa Shokai... who is he?). Kazak adebieti. 1991. 24, 31 мамыр. [in Kazakh].

Bokeihanov A. Alash uryna (The motto of Alash). // Kazak, №225, 1917, 12 sauir. [in Kazakh].

Dulatov M., Bokeihanov A. Minskiden zhedel hat, 15 nauryz (Urgent letter from Minsk). // Kazak, №223, 1917, 24 nauryz. [in Kazakh].

Dimanshteina S (podredaksi) Revolsia i nasionalnyi vopros: dokumenty i materialy po istori nasionalnogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke (Revolution and the national question: documents and materials on the history of the national question in Russia and the USSR in the 20th century) / Kommunisticheskaya akad., Kom. po izucheni nas. voprosa. Moskva: Izd-vo Kommunisticheskoi akad., 1930. 22 sm. [in Russian].

Esmagambetov K. Tauelsizdiktin tansholpany (The dawn of independence). Egemen Kazakstan, 2007. №5, 9 kantar. [in Kazakh].

Jetpisbaeva M.S. Mustafa Shokai zhane ulttyk tauelsizdik maseleleri (Mustafa Shokai and issues of national independence). Almaty: KR BGM GL FSDI, 2013. 191 b. [in Kazakh].

Kystaubaeva, Sefa Hakimogly (Sefa Hakimogly); Red. A.S. Saidembaeva. Almaty, 2015. 414 b. [in Kazakh].

Koigeldi M. Kazak ult azattyk kozgalysy zhane Mustafa Shokaiuly (Kazakh national liberation movement and Mustafa Shokaevich). Akikat, 1993. №3. 71-79 b. [in Kazakh].

Kunanbaev. A. Shygarmalarynyn bir tomdyk tolyk zhinagy (Complete collection of works in one volume). Almaty: «Kazmemkorkemadenbas». 1961. 693 b. [in Kazakh].

Taizhanov A. Tauelsizdik zhane ulttyn ruhani bolmysy men sanasy (Independence and the spiritual nature and consciousness of the nation). Egemen Kazastan, 2011. №636-639, 17 zheltoksan [in Kazakh].

Ualihanov. Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. 4 tom (A collection of multi-volume works. Volume 4). Almaty: «Tolagai gruppa». 2010. 496 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 12-tomdyk. 1-tom (Complete collection of works. Volume 12. Volume 1) // Almaty: Daik-Press, 2012. 544 b. [in Kazakh].

Shokai M: bibliografilyk korsetkish (Bibliographic index) / KR Ul'ttyk kitaphana; Zhoba zhetekshisi zhane kirispe sozin zhazgan K.L.Esmagambetov; Ideya avtory A.Bakir; Kurast.: Balgymbaeva D.A. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. VIII tom (Complete collection of works. Volume 12. Volume 8). Almaty: Daik Press, 2013. 560 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. VIV tom. (Complete collection of works. Volume 12. Volume 9). Almaty: Daik Press, 2014. 568 b. [in Kazakh].

Shokai M.. Tandamaly Shygarmalary: Ush tomdyk. 1 tom (Favorite works: Three volumes. 1 vol). Almaty: «Kainar» baspasy. 2007. 352 b. [in Kazakh].

Shokai M.. Tandamaly Shygarmalary: Ush tomdyk. 3 tom (Favorite works: Three volumes. 3 vol). Almaty: «Kainar» baspasy. 2007. 384 b. [in Kazakh].

Shokai M. Tandamaly Shygarmalary: Ush tomdyk.. 2 tom (Favorite works: Three volumes. 2 vol). Almaty: «Kainar» baspasy. 2007. 392 b. [in Kazakh].

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On eki tomdyk. II tom (Complete collection of works. Volume 12. Volume 2). Almaty: Daik Press, 2012. 640 b. [in Kazakh].

Ysymuly A. Mustafa zholy. Zertteuler men arnaular zhinagy (Mustafa's way. Collection of researches and dedications). Astana: «Saryarka» baspasy. 2015. 568 b. [in Kazakh].